

Mándi Tibor

Politikai gondolkodás és politikai ideológiák az Egyesült Államokban

G. K. Chesterton híres megfogalmazása szerint az Egyesült Államok „a világ egyetlen országa, amelyet hitvallásra alapítottak”. Bár más terminológiát használva, de a múlt század eleji angol író meglátásával lényegében megegyező felismerésre jutott Richard Hofstadter amerikai történész az 1980-as évek elején, amikor így nyilatkozott hazájáról: „Nekünk nemzetként az a sorsunk, hogy ne nekünk legyenek ideológiáink, hanem mi magunk váljunk azzá.” Ami a két idézett megállapításban közös, hogy az amerikai nemzeti lét alapjait egyaránt a politikai eszmék területén, egy – a vallási rezonanciát sem nélkülöző – „hitvallásban” („krédóban”), illetve – a 20. századi társadalomtudomány fogalomkészletéből kölcsönzött kifejezéssel – „ideológiában” véli megtalálni. Ha ehhez hozzávesszük a Németországból az Egyesült Államokba emigrált politikai filozófus, Leo Strauss véleményét, aki az Egyesült Államokban nagyszabású politikai filozófiai kísérletet látott – „az egyetlen ország, amelynek alapítói nyíltan szembeheleztek a machiavellianus elvekkel” (azaz a politika morális megfontolásoktól mentes, nyers hatalmi harcra való felfogásával) –, talán érthetővé válik az a kiemelt szerep, amelyet az eszmei háttérnek és a politikai gondolkodásnak tulajdoníthatunk az amerikai politika megértésében.¹

Az „amerikai hitvallás”

Az amerikai politika (állam, nemzet) eszmei megalapozottságának jeleivel lépten-nyomon találkozhatunk a főváros, Washington, D. C. központjában található hatalmas kiterjedésű közparkban, a *National Mallon* sétálva. A *Mall* déli sarkában helyet foglaló Jefferson-emlékmű falait a *Függetlenségi nyilatkozat* szerzőjeként is számon tartott harmadik elnök műveiből (köztük természetesen magából a nyilatkozatból) vett hosszú idézetek díszítik. A park nyugati oldalát

¹ Mindhárom előbbi szerzőt idézi: LIPSET 1997: 18., 31., 39.



lezáró Lincoln-émlékmű falain a polgárháborús elnök híres beszédeinek (többek között a gettysburgi beszédnek) a részletei olvashatók. Az előbbi, szokatlanul „beszédes” emlékművek mellett a *National Mall* egyik fő attrakciója a Nemzeti Archivum épülete. Ennek kupolacsarnokában őrzik a nemzet alapító dokumentumainak (a *Függetlenségi nyilatkozatnak*, az alkotmánynak és a jogok törvényének) eredeti példányát, amelyek az amerikai nemzeti hitvallás legautentikusabb forrásainak minősülnek.

Az amerikai politika „hitvalló”/ideologikus jellegének talán legfontosabb gyakorlati megnyilvánulása az állampolgárság sajátos, ennek megfelelő fel-fogása: a bevándorlók újabb és újabb hullámai által benépesített országban „igazi amerikainak” lenni – az Európában megszokott nemzeti identitásoktól eltérően – elsősorban nem leszármazásbeli közösséget, nem is feltétlenül egy nyelvi-kulturális közösséghez való tartozást jelent, hanem a társadalmi-politikai berendezkedés alapjául szolgáló „hitvallás”, az „amerikai ideológia” elfogadását.² Egy másik fontos következmény az amerikai politikai viták erősen moralizáló jellege, amely tetten érhető a hangsúlyosan erkölcsi indíttatású társadalmi mozgalmak folyamatos jelenlétében és az amerikai politikára gyakorolt meghatározó befolyásában (ennek történelmi példái között említhetjük a polgárháború előtti évek abolicionista mozgalmát, a 20. század első felében az alkotmányos alkoholtilalom bevezetését megelőző népmozgalmat, illetve az 1960-as évek polgárjogi mozgalmát, napjainkban pedig a „Black Lives Matter” mozgalmat vagy az „életpárti”, abortuszellenes mozgalmat). Ugyanennek az érmének a másik oldala a „machiavellista” reálpolitika szinte egyöntetű elutasítása, legalábbis a politikai retorika szintjén, amelynek szem előtt tartása nélkül lehetetlen teljes értékű képet adni az Egyesült Államok külpolitikai törekvéseiről.³

Az „amerikai kivételesség” fogalma

Mielőtt rátérnénk a szóban forgó „amerikai hitvallás” forrásaira és tartalmi jellemzőire, érdemes röviden kitérni egy olyan fogalomra, amely egyrészt magában foglalja az amerikai politika fentebb leírt sajátosságát („hitvalló”/ideologikus természetét), másrészt bizonyos szempontból önmaga is ezen hitvallás részének tekinthető: az „amerikai kivételesség” fogalmára. A fogalom, amely első

² LIPSET 1997: 31.

³ Vö.: MÁNDI 2008: 65–79.

közelítésben az Egyesült Államok – elsősorban az azonos kultúrkörhöz tartozó nyugat-európai országokhoz viszonyított – különállását, egyediségét jelenti, mind elméleti-történeti, mind geopolitikai szempontból erősen vitatott. Természetesen minden nemzet joggal tarthat igényt saját különlegességének, egyedi sajátosságainak elismerésére, ilyen értelemben épp annyi joggal beszélhetnénk brit, francia vagy német „kivételességről”, mint annak amerikai változatáról. Talán mégsem véletlen azonban, hogy ezek közül az „amerikai kivételesség” az, amelyiknek igen terjedelmes akadémiai irodalma van, és amely az aktuálpolitikai vitákban is, mind bel-, mind külföldön, rendszeresen napirendre kerül.

Az „amerikai kivételesség” irodalma Alexis de Tocqueville híres, *Az amerikai demokrácia* című művével⁴ veszi kezdetét, amelynek fiatal francia nemes szerzője a címben is kiemelt új politikai berendezkedés tanulmányozásának céljából érkezett az 1830-as évek Amerikájába. Tocqueville meghatározó benyomása a „társadalmi rendek egyenlőségéről” szöveget (a „demokrácia” Tocqueville számára legalább annyira társadalmi, mint politikai jelenség). Ebben, a társadalmi egyenlőségben találta meg azt a „teremtő erejű tény”, amelyre minden más megfigyelését visszavezette, amely olyan, mint „egy nagy folyam, amelyik felé siet az összes környező patak”, amely így az amerikai társadalmi és politikai élet minden sajátosságát befolyásolja.⁵ Miközben Tocqueville úgy vélte, hogy az egyenlőség folyamatos növekedése a történelmi fejlődés elkerülhetetlen velejárója, amely „az isteni gondviselés bizonyosságával” tör előre nemcsak Amerikában, de az európai kontinensen is, világosan látta az új berendezkedés árnyoldalait is, elsősorban azt a veszélyt, amelyet az egyenlőség eszméjének mindenek fölé emelése a szabadságra nézve jelentett. Ennek a veszélyérzetnek adott hangot műve talán leghíresebb passzusában, a demokratikus „többség zsarnokságának” sokat idézett leírásával.⁶

Az amerikai kivételesség irodalmának talán legtöbbet hivatkozott klasszikusa Seymour Martin Lipset eredetileg 1996-ban megjelent könyve,⁷ amely – amellett, hogy már a bevezetőjében elismeri Tocqueville művét mint saját vállalkozásának előképét – szisztematikus formában, empirikus adatokkal is alátámasztottan érvel az amerikai társadalmi-politikai berendezkedés egyedisége mellett. Bár, mint könyvének alcímével (*Amerikai kivételesség. Kétélű kard*) is jelzi, Lipset

⁴ DE TOCQUEVILLE 1993.

⁵ DE TOCQUEVILLE 1993: 23., 706.

⁶ DE TOCQUEVILLE 1993: 360–364.

⁷ LIPSET 1997.

a „kivételesség” fogalmát leíró jelleggel, egyértelmű értéktartalom nélkül használja (nem feltétlenül „jobb” vagy „kiválóbb”, hanem egyszerűen csak „más”, egyedi), a politikai közbeszédben a kifejezés mégis gyakran értéktelítetté válik. Ennek az utóbbi években talán legjobb példája, amikor Barack Obama egyik beszéde után Vlagyimir Putyin orosz elnök a *New York Times* hasábjain fejtette ki az Egyesült Államok a nemzetközi rendszerben játszott, az „amerikai kivételességre” alapított kiemelt szerepével kapcsolatos ellenérzéseit.⁸

Lipset különös hangsúlyt fektet – és itt érünk vissza kiindulópontunkhoz – az amerikai politika eszmei-filozófiai megalapozottságára, idézve valamenynyire fentebb említett megállapítást (Chestertontól Hofstadteren keresztül Leo Straussig). Ő maga az „amerikai hitvallást” az alábbi öt jellemzőben foglalja össze: szabadság, egalitarizmus, individualizmus, populizmus és *laissez faire*. Mindezek valóban kivétel nélkül meghatározó jellemzői az amerikai politikai gondolkodásnak, bár a lista valószínűleg tovább bővíthető (vallásosság, átmoralizáltság) vagy szűkíthető (a populizmus mint az egalitarizmus, a *laissez faire* mint a szabadság speciális megnyilvánulása) lenne. Az alábbiakban először történelmi dokumentumok alapján teszünk kísérletet az „amerikai hitvallás” elemeinek rekonstruálására, majd megpróbáljuk bemutatni ezek megjelenését napjaink amerikai politikai gondolkodásában, a meghatározó pártok ideológiai jellemzőiben, röviden kitérve végül napjaink ideológiai vitáira is, amelyek bizonyos esetekben éppen az előbbieken leírt „amerikai hitvallás” alapjait kérdőjelezik meg.

Az államalapítás politikai gondolkodása

Az Egyesült Államok egész politikai rendszeréhez hasonlóan (gondoljunk olyan „archaikus” politikai intézményekre, mint például az elnököt megválasztó elektori kollégium, amelynek összetételét és működését aligha lehet megérteni az Alkotmányozó Konvenció történeti kompromisszumainak ismerete nélkül) az amerikai politikai gondolkodás is mind a mai napig magán viseli az államalapítás korának sajátosságait, illetve az alapítók gondolkodásának lenyomatát. Bernard Bailyn klasszikus eszmetörténeti munkájában – a korszak írott forrásainak kimerítő vizsgálata alapján – az alábbi gondolkodásbeli tradíciókat jelöli meg, amelyek jelentős hatást gyakoroltak az alapítók gondolkodására:

⁸ PUTIN 2013.

- a klasszikus ókor, mindenekelőtt a római köztársaság (Cicero és társai) politikai gondolkodása;
- az európai felvilágosodás (többek között John Locke és Montesquieu) politikaelmélete;
- a brit *common law* összefoglalói és rendszerezői (Edward Coke és William Blackstone munkái);
- az New England-i puritán prédikátorok szövegei;
- végül az angol polgárháború korának forradalmi pamfletirodalma.⁹

A Bailyn által felvázolt, sokszínű korpusz jól felismerhetően magán viseli az amerikai államalapítás kettős karakterét: egyrészt forradalmi-radikális, másrészt megőrző-helyreállító, konzervatív természetű. Az államalapítás történeti irodalmában, eltérő hangsúlyokkal, mindkét értelmezés megtalálható: míg egyes szerzők (például Daniel Boorstin)¹⁰ inkább az alapítás „konzervatív” jellegét hangsúlyozzák, kibővíve a forradalmi elemek jelentőségét, mások (például Gordon Wood)¹¹ annak radikalizmusát helyezik előtérbe. A kétféle értelmezés sajátos szintézise érhető tetten a 19. századi német történész, Friedrich Gentz (az amerikai gyarmatosok követeléseivel szimpatizáló, ám a francia forradalom radikalizmusát élesen elítélő brit konzervatív gondolkodó, Edmund Burke követője) „konzervatív forradalomról” szóló elméletében.¹² A következőkben látni fogjuk, hogyan jelennek meg az említett esztörténeti irányzatok az alapító dokumentumokban, és hogyan alapozzák meg ezek az amerikai államalapítás ideológiai értelemben is kettős természetéről mondottakat.

A vallás szerepe az amerikai politikai gondolkodásban

Bár az, amit „amerikai hitvallásnak” nevezünk, legteljesebb formájában az államalapítás dokumentumaiban (a *Függetlenségi nyilatkozatban*, az alkotmányban, illetve az első tíz alkotmánykiegészítést tartalmazó jogok törvényében) érhető tetten, mielőtt ezek alaposabb vizsgálatába fognánk, érdemes röviden kitérni egy ugyancsak sokat idézett másik szövegre, amely az első amerikai telepesek gondolkodásába enged bepillantást. John Winthrop puritán vallási és politikai

⁹ BAILYN 1992: 22–54.

¹⁰ BOORSTIN 1953.

¹¹ WOOD 1993.

¹² VON GENTZ 2009.

vezető, a massachusettsi kolónia többször megválasztott kormányzója 1630-ban, az Arbella hajó fedélzetén elhangzott prédikációjáról van szó, amelyben az általa vezetett közösség legfontosabb célkitűzését fogalmazza meg új hazájukban: „Olyanoknak kell lennünk, mint a hegyen épült város lakóinak, akiken az egész világ szeme rajta van. Ha megcsalnánk Istenünket a vállalkozás során, amelybe belefogtunk, és elveszítenénk támogatását, az egész világ a szájára vesz majd bennünket.”¹³

A „hegyen épült város” (*city on a hill*) bibliai ihletésű képe az amerikai politikai közbeszéd bevett fordulatává vált, amely mind a mai napig rendszeresen visszaköszön a különböző pártállású politikusok beszédeiben, és amely metaforikus formában magába sűríti az ország lakóit már az alapítás előtti időktől jellemző, vallásosan átszínezett küldetéstudatot, illetve az egyetemes erkölcsi példamutatás szándékát.

A vallás kiemelt szerepére az amerikai társadalomban, illetve politikai kultúrában Seymour Martin Lipset is felhívta a figyelmet az „amerikai kivételesség” összetevői között. A közvélemény-kutatások tanúsága szerint más fejlett országok polgáraihoz képest az amerikaiak a legutóbbi időkig jelentősen nagyobb számban vallották hívőnek magukat, értettek egyet azzal az állítással, hogy a vallás fontos szerepet játszik életükben, illetve számoltak be arról, hogy rendszeresen járnak templomba.¹⁴

A vallásos attitűdök azonban nemcsak a szorosabb értelemben vett vallásgyakorlásban nyerhetnek kifejezést, hanem a társadalmi-politikai élet más területein is. Idetartozik például az amerikaiak abszolút moralitásba vetett hite, amelyet Lipset az alábbi két kijelentés közötti választással illusztrál:

- A jó és rossz közötti különbségtételre léteznek abszolút egyértelmű szabályok, amelyek mindenkre egyformán vonatkoznak, a körülményektől függetlenül.
- A jó és rossz közötti különbségtételre nem lehet abszolút egyértelmű szabályokat felállítani. Az, hogy mi a jó és a rossz, teljes egészében a körülményektől függ.

¹³ WINTHROP [é. n.].

¹⁴ LIPSET 1997: 61–62. Valamivel frissebb, de hasonló tendenciákat mutató adatok: Pew Research Center 2011.

A Lipset által idézett kutatás szerint az amerikaiak jóval nagyobb arányban értettek egyet az első állítással, mint más fejlett országok polgárai.¹⁵

Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy a fejlett országok többségéből ismerős szekularizációs tendenciák az utóbbi időben az Egyesült Államokban is felerősödtek. A Pew Research egy nemrég nagy feltűnést keltett kutatása szerint, ha a jelenlegi trendek folytatódnak, a következő évtizedekben a vallási kötődéssel nem rendelkezők száma (akik jelenleg az amerikai népesség mintegy 30 százalékát teszik ki, ami az elmúlt évtized folyamán 10 százalékos növekedést jelent) meghaladhatja az 50 százalékot.¹⁶

A Függetlenségi nyilatkozat

Az előbbieket fényében talán érthető, hogy a szakirodalomban miért utalnak gyakran a korábban tárgyalt „amerikai hitvallásra” mint egyfajta „állampolgári vallásra” (*civic religion*). Mint G. K. Chesterton idézett művében rámutatott, ennek a „krédónak” az alapjai „dogmatikai, sőt teológiai világossággal” megtalálhatók a *Függetlenségi nyilatkozatban*, amely, Chesterton szavaival, talán az egyetlen dokumentum, amely egyszerre rendelkezik gyakorlati politikai, politikaelméleti és irodalmi relevanciával, illetve erényekkel.¹⁷

A *Függetlenségi nyilatkozat* mint az Egyesült Államok talán még az alkotmánynál is fontosabb, de azzal legalábbis egyenrangú alapító dokumentuma a jelen, szűkre szabott keretek között is alaposabb vizsgálatot érdemel. A nyilatkozat első ránézésre is jól elkülöníthető módon két részből áll. Az első rész (az első néhány bekezdés) fekteti le, valóban „dogmatikai, sőt teológiai világossággal”, az új ország létrehozásának filozófiai alapjait. Ebből a szempontból különösen a második bekezdés érdemes a figyelmünkre:

¹⁵ LIPSET 1997: 63–64. Bár az alábbi kísérlet korlátozott tudományos értékű, talán érdemes megemlíteni, hogy e sorok írója az amerikai politikai rendszerről szóló kurzusain évről évre felteszi a fenti kérdést a hallgatóknak. A magyar jogász és politológus, illetve európai Erasmus-hallgatókból álló, 30-40 fős csoportokban általában mindössze egy-két hallgató választja az első állítást.

¹⁶ Pew Research Center 2022b.

¹⁷ CHESTERTON 1922: 7.

„Magától értetődőnek tartjuk a következő igazságokat: hogy minden ember egyenlőnek teremtetett, hogy az embert Teremtője elidegeníthetetlen jogokkal ruházta fel, és hogy ezek közé a jogok közé tartoznak a jog az élethez és a szabadsághoz, valamint a jog a boldogságra való törekvésre. Hogy ezeknek a jogoknak a biztosítására az emberek kormányzatokat létesítenek, amelyek törvényes hatalmukat a kormányzottak beleegyezéséből nyerik. Hogy ha bármikor, bármely kormányforma ellentmondásba kerül ezekkel a célokkal, a nép joga, hogy az ilyen kormányzatot megváltoztassa vagy eltörölje, és hogy új kormányzatot létesítsen [...]”¹⁸

Ezekben a sorokban megtaláljuk az emberek közötti egyenlőségnek mint első és legfontosabb politikai értéknek a kinyilvánítását (az amerikai egalitarizmus alapját); az elidegeníthetetlen egyéni jogok doktrínáját (azaz az amerikai individualizmus alapjait); a Teremtőre mint az emberek közötti egyenlőség és az alapvető jogok végső forrására való hivatkozást (a társadalmi-politikai rend valláserkölcsei megalapozását); a kormányzat hatalmának a kormányzottak beleegyezéséhez kötését és az emberek jogainak védelmét mint a kormányzat alapvető feladatát (ezzel egyben a kormányzati hatalom korlátainak kijelölését); végül a jogsértő kormányzatok megdöntésének, azaz a nép ellenállásának és lázadásának jogát. A politikai eszmetörténetben járatos olvasó a fentiekben könnyen felismerheti John Locke politikai filozófiájának alapvetéseit (amihez azonban érdemes hozzátenni, hogy egyes értelmezések szerint Locke valójában nem tett mást, mint elméleti formába öntötte a *common law*-n alapuló brit politikai hagyomány Magna Chartáig visszavezethető sajátosságait).

Tovább olvasva a *Függetlenségi nyilatkozat* szövegét azonban közvetlenebb formában is találkozhatunk a brit *common law* szellemével. A nyilatkozat második része ugyanis az amerikai gyarmatosok a brit koronától elszenvedett konkrét sérelmeinek aprólékos listája, amelyeknek jogi alapjai az angol állampolgárok a *common law* alapján élvezett hagyományos jogaiban keresendők. A dokumentum ily módon egyesíti magában az amerikai forradalom korábban említett radikális-elméleti és konzervatív-jogias elemeit.

¹⁸ Declaration of Independence: A Transcription [é. n.].

Az alkotmány és a Föderalista

Az amerikai államalapítás kettős karaktere azonban talán még jobban megmutatkozik az alapító dokumentumok összehasonlításában. Ha a *Függetlenségi nyilatkozatot* elsősorban a forradalom és a szabadság manifesztumának tartjuk, akkor az alkotmány a konszolidáció és az új rend megszilárdításának dokumentuma. Ezen a helyen nem feladatunk a kormányzati struktúra alapjait lerakó alkotmányszöveg elemzése, itt az alkotmányra mint az amerikai politikai gondolkodás – a már többször is említett „amerikai hitvallás” – kiemelkedő jelentőségű forrására koncentrálunk. Az alkotmányban testet öltő kormányzati filozófia megértéséhez közvetlenül az alapítóktól, mindenekelőtt az alkotmány megszövegezésében és elfogadtatásában döntő szerepet játszó Alexander Hamiltontól és James Madisontól kaphatjuk a legnagyobb segítséget, akik a New York-i sajtóban 1788 folyamán megjelent, *Föderalista* című cikksorozat szerzőiként (a munkában kisebb szerepet vállaló John Jay-vel együtt, a római köztársaság egyik alapítójára utaló „Publius” álnéven írva) részletes áttekintését adták az alkotmányozók szándékainak, illetve a normaszöveg mögött meghúzódó politikaelméleti megfontolásoknak.

A *Föderalista* talán leghíresebb, 10. számú cikkében a szerző, az alkotmány „atyja”-ként is ismert James Madison a „pártütés” veszélyeire hívja fel a figyelmet.

„A népi kormányzat sorsa és jóhíre sosem aggasztja jobban híveit, mint amikor látják, hogy ez a veszedelmes bűn milyen könnyen felüti benne a fejét. [...] A közületekben elharapódzó labilitás, igazságtalanság és zűrzavar valóban mind olyan halálos betegség, amely már jó néhány népi kormányzatot tönkretett, és továbbra is kedvenc és gyümölcsöző témája a szabadság ellenségeinek”¹⁹

– kezdi sorait Madison, egyértelmű utalással a polgárháború rémére, amelynek az alapítók által olvasott klasszikus szerzők írásai mellett a Shays-féle massachusettsi farmerlázadás (1786) adott érzékelhető realitást. Hogyan lehetne kezelni a politikai közösségre végzetes veszélyt jelentő „pártoskodás” (avagy, az alapítók által használt, a politikai gondolkodástörténetből ismert kifejezéssel, a „fakciók” [*factions*]) potenciálisan polgárháború kialakulásához vezető jelenségét?

¹⁹ HAMILTON–MADISON–JAY 1998: 91.

Madison szerint elméletileg kétféle módon: vagy a pártoskodás okait kell megszüntetni, vagy a hatásain kell úrrá lenni. Az előbbire azonban a szerző nem lát lehetőséget: mivel az emberek érdekei, mindenekelőtt a tulajdonszerzés eltérő képessége, illetve szabad viszonyok között az ebből következően eltérő mértékű és jellegű tulajdon birtoklása miatt, mindig is különbözni fognak egymástól, közöttük egységet csak szabadságmegvonás árán lehetne teremteni – ez pedig Madison véleménye szerint olyan gyógymód, amely „rosszabb, mint maga a betegség”. Így nem marad más, mint megpróbálni megfelelő keretek közé szorítani a pártoskodás hatásait. Ennek a legjobb módja az olyan szövetségi államszervezet létrehozása, ahol a nagy terület és lakosságszám, illetve a megfelelően felépített hatalmi struktúra megakadályozza, hogy bármely partikuláris érdek a többi fölé kerekedjen, és igazságtalan, elnyomó hatalmat gyakorolhasson.

Madison következetes logikával felépített érvrendszerével kapcsolatban, amelyet bátran minősíthetünk a politikai gondolkodástörténet egyik legnagyobb hatású gondolatmenetének, érdemes felfigyelnünk arra, hogy a szerző, hallgatólagosan vagy kimondott formában, milyen alternatív megoldási lehetőségeket *vet el*: 1. Először is, nem gondolja, hogy a pártoskodás problémája, amelyet a tulajdon egyenlőtlen megoszlására vezet vissza, ezen tulajdoni egyenlőtlenség felszámolásával vagy korlátozásával, tehát valamilyen nagyszabású egyenlősítő-újraelosztó politikával orvosolható lenne. Éppen ellenkezőleg: igazi „lockeanusként” kijelenti, hogy a tulajdon (beleértve a tulajdoni különbségeket) védelme „a kormányzat első számú célja”. 2. Azt sem gondolja továbbá, hogy a többség szava döntő lehetne a társadalomban felmerülő „pártos” nézeteltérésekben. Éppen ellenkezőleg: a „pártoskodás” jelenségét úgy határozza meg, hogy polgárok egy csoportja, legyen szó „*akár többségről*, akár kisebbségről” összefog más polgárok jogai vagy a közösség általános érdekei ellen. Itt – és a *Föderalista* más helyein is – felismerhetjük a „többség zsarnokságával” kapcsolatos, később Alexis de Tocqueville-nél is megjelenő aggodalmakat. 3. Végül azt sem gondolja Madison, hogy a pártoskodás problémájára a római történelemből, illetve Machiavellitől ismert erős vezető, egy diktátor vagy fejedelem fellépése jelenthetne megoldást. Ezért zárja így sorait: „Az unió kiterjedésében és megfelelő szerkezetében tehát *republikánus* gyógymódot találunk a republikánus kormányzatot leginkább sújtó betegségekre.”²⁰

²⁰ HAMILTON–MADISON–JAY 1998: 92., 93., 100. (Kiemelések tőlünk.)

Az elfogadott alkotmányszöveg, illetve az ez alapján létrejött kormányzati struktúra tükrözi a fenti politikaelméleti megfontolásokat. Miközben az alapítók egyértelműen „népi” kormányzatot kívántak létrehozni („*We, the people*” – szólnak az alkotmány preambulumaának kezdő szavai, megjelölve az alkotmányozó személyét és a szuverenitás végső letéteményesét), jól érezhetően befolyásolták őket a „népi kormányzatokkal” (avagy: demokráciával) szembeni, a politikai gondolkodás történetét az ókori klasszikusoktól, Platóntól és Arisztotelésztől a 18. századig végigkísérő fenntartások (amelyek az athéni demokrácia ellentmondásos sorsában, a római köztársaság bukásában vagy az itáliai városköztársaságok viharos történetében nyertek történelmi megerősítést). Jól kifejezi ezt a *Föderalista*, illetve az alapításkori viták szóhasználata is: a „köztársaság” kifejezés előnyben részesítése a kor közönsége számára negatív konnotációkat hordozó „demokráciával” szemben, illetve a „tisztá demokrácia” mint kormányzati forma elvetése, és a (mai kifejezéssel) tömegdemokrácia szélsőségeit mérseklő képviseleti rendszer kiemelkedő fontosságának hangsúlyozása.²¹

A liberalizmus és a többiek – politikai ideológiák az amerikai eszmetörténetben és napjaink amerikai politikájában

Az eszmetörténeti irodalomban széles körben elterjedt nézet szerint az Egyesült Államok alapításának, illetve az alapító dokumentumokban foglalt „nemzeti hitvallásnak” a meghatározó ideológiája a felvilágosodás korának klasszikus liberalizmusa. Ennek a nézetnek a legnagyobb hatású megfogalmazása Louis Hartz amerikai politikatudós az amerikai politikai gondolkodást az alapítás korától a 20. század második feléig áttekintő és azt meghatározó részben a liberális hagyománnyal azonosító munkája.²² Hartz a későbbiekben például Seymour Martin Lipset által is átvett²³ tézise szerint az amerikai politikai gondolkodás jelentősebb irányzatai mindvégig megmaradtak a klasszikus liberalizmus keretein belül, és egyaránt visszavezethetők John Locke – a *Függetlenségi nyilatkozat* idézett soraiban testet öltő – tanításaira.

²¹ HAMILTON–MADISON–JAY 1998: 96–97. „[C]sakis így menthető meg ez a kormányforma attól a gyalázattól, amelynek terhét oly hosszú ideig viselte, és csakis így ajánlható jó szívvel az emberiségnek megbecsülésre és elfogadásra.”

²² HARTZ 1955.

²³ LIPSET 1997: 36.

Láttuk azonban, hogy az amerikai alapítók gondolkodásának forrásai – ahogy maga a nyilatkozat szövege, illetve a több mint tíz évvel később elfogadott alkotmány politikaelméleti háttere is – ennél összetettebbek voltak, és egyaránt tartalmaztak forradalmi-radikális és konzervatív-rendpárti elemeket, amelyek gyakran a korábban említett eszmetörténeti tradíciókon belül is keveredtek egymással. Ha beszélhetünk is az amerikai „hitvallás” alapvetően liberális jellegéről, ez a liberalizmus az alapítás korának, azaz a 18. század végének a francia forradalmat megelőző, az antik politikaelméleti hagyomány prudens konzervativizmusát magában foglaló, vallási kötődésekkel összeegyeztethető „klasszikus” liberalizmusa. A Lipset által is hivatkozott Friedrich Hayek joggal állapítja meg, hogy az amerikai konzervatívok, amikor az államalapítás korának politikai eszméit kívánják „megőrizni”, tulajdonképpen klasszikus értelemben liberálisnak tekinthetők,²⁴ ám legalább annyi joggal tehetjük ehhez hozzá, hogy ez az amerikai „klasszikus” liberalizmus, különösen mai, progresszívebb változatainak perspektívájából nézve, a konzervativizmus jól felismerhető jegyeit is magán viseli.

A liberalizmus mint amerikai nemzeti ideológia tézise rendkívül tartósnak bizonyult, és napjaink olyan konzervatív gondolkodóinál is visszaköszön, mint például Patrick Deneen (akinek *A liberalizmus kudarca* című könyvére, illetve az általa képviselt „posztliberális” álláspontra a későbbiekben még röviden visszatérünk). Érdemes itt felidézni Deneen ezzel kapcsolatos megfogalmazását, mert jól mutatja a liberalizmus amerikai politikai gondolkodásban betöltött kivételes szerepét. A liberalizmus – írja Deneen – „olyan a modern amerikaiak számára, mint hálnak a víz, mindent magában foglaló politikai ökoszisztéma, amelyben úgy úszkálunk, hogy nem is veszünk tudomást a létezéséről. [...] [Az Egyesült Államok] az első nemzet, amelyet bevallottan a liberális filozófia jegyében alapítottak, és amelynek polgárai szinte teljes egészében annak hatása alatt állnak.”²⁵

A liberalizmus az államalapítás korától napjainkig megfigyelhető dominanciája azonban nem jelenti, hogy más politikai ideológiák ne jelentek volna meg az ország története során, illetve ne lennének jelen napjaink amerikai politikájában – bár az „amerikai kivételesség” tézise az ideológiai paletta tekintetében is érvényesül. Az európai politikai fejlődéstől való egyik legfontosabb eltérés a modern politikai gondolkodás három alapideológiájának tekintett liberalizmus, konzervativizmus és szocializmus közül az utóbbinak egészen a közelmúltig

²⁴ HAYEK 1992: 149–150.

²⁵ DENEEN 2019: 18.

fennálló marginális jellege az amerikai politikai életben. És bár az előbbieken kitértünk az alapítók gondolkodásának egyes „konzervatívnak” minősíthető sajátosságaira, önállóan artikulált ideológiai alternatívaként a konzervativizmus is csak a 20. század második felétől jelent meg az amerikai politika színpadán. A következőkben röviden áttekintjük a jelentősebb politikai ideológiák fejlődését az Egyesült Államokban, írásunk végén kitérve napjaink ideológiai vitáira is, amelyek több szempontból is megkérdőjelezzik a klasszikus liberalizmus a legutóbbi időkig megingathatatlanak tűnő státuszát mint az „amerikai hitvallás” és politikai hagyomány alapját.

A szocializmus hiánya

Az „amerikai kivételesség” modern irodalma jelentős részben a szocializmus mint politikai ideológia – illetve az ennek intézményes megfelelőjét jelentő erős szocialista munkáspárt – az amerikai politikában megfigyelhető hiányából nőtt ki.²⁶ Mivel a marxi elmélet egyik sarokpontja volt, hogy a munkásosztály forradalmi öntudatra ébredése elsőként a legfejlettebb kapitalista országokban fog bekövetkezni, nem meglepő, hogy a 19–20. század fordulójától kezdve a marxista alapokon szerveződő, osztálytársadalmi szinten is jelentős munkásmozgalom kialakulásának elmaradása a gazdasági értelemben ekkorra legfejlettebbnek számító Egyesült Államokban komolyan foglalkoztatta a kor szocialista gondolkodóit. A kérdés leghíresebb megfogalmazása Werner Sombart német marxista szociológustól származik (akinek *Miért nincs szocializmus az Egyesült Államokban?* című könyve eredetileg 1906-ban, német nyelven jelent meg), de maga Friedrich Engels is többször foglalkozott vele élete végén folytatott levelezésében.²⁷ A 20. század folyamán számos további szocialista teoretikus – többek között a brit fabiánus író, H. G. Wells, az olasz kommunista filozófus, Antonio Gramsci, illetve a napjainkban is fennálló (és, ahogy majd látni fogjuk, az utóbbi időben jelentős politikai befolyásra is szert tevő) amerikai „Demokratikus Szocialista” párt alapítója, Michael Harrington – járult hozzá a Sombart által feltett kérdés megválaszolásához. A probléma a 20. század második felében

²⁶ LIPSET 1997: 77. Lásd még: LIPSET–MARKS 2001.

²⁷ LIPSET 1997: 77–81.

a társadalomtudósok érdeklődését is felkeltette, akiknek válaszaik helyenként egybecsengtek a korábbi marxi osztályalapú elemzések belátásaival.²⁸

A legtömörőbb választ a hiányzó amerikai szocializmus kérdésére Walter Dean Burnham politológus adta: „No feudalism, no socialism” („feudalizmus nélkül nincs szocializmus”) – írta az amerikai választói viselkedésről szóló 1974-es tanulmányában.²⁹ Számos szerző, Friedrich Engelstől Max Weberen keresztül Louis Hartzig,³⁰ egyetért abban, hogy a feudális berendezkedés és az ahhoz köthető merev társadalmi hierarchia hiánya, illetve az amerikai társadalom „tisztán burzsoá” jellege az az alapvető szociológiai tényező, amely a szocialista törekvések folyamatos kudarcát okozta az Egyesült Államokban. A stabil osztálytagozódás kialakulását a feudális alapok hiánya mellett az amerikai gazdaság dinamizmusa, az anyagi jólét a munkásság körében is folyamatosan növekvő szintje, illetve a társadalmi mobilitás az európai országoknál jóval magasabb mértéke is akadályozta – Werner Sombart szavaival: „a szocialista utópiáknak esélyük sem volt a marhasülttel és az almásipitével szemben.”³¹ A politikailag egységes munkásosztály megszerveződését a bevándorlás egyre újabb hullámai, az országon belüli földrajzi mobilitás, illetve az amerikai társadalom etnikai és faji sokszínűsége is jelentős mértékben hátráltatta.³²

A szocializmus amerikai kudarcának témánk szempontjából talán legérdekesebb, szintén számos szerző által említett összetevője a korábban már tárgyalt amerikai „hitvallás”, az Antonio Gramsci által „amerikanizmusnak” nevezett nemzeti ideológia alapvetően egalitárius jellege. Ez nyilvánult meg többek között a szavazati jog minden felnőtt állampolgárnak való „odaajándékozásában”, amely jog kivívása a 19. századi európai szocialista mozgalmak egyik alapvető célkitűzése és mobilizációs eszköze volt. A szocialista teoretikusok – megítélésünk szerint legfeljebb részben meggyőző – érvelése szerint az „amerikanizmus” egalitárius ideológiája az Egyesült Államokban a szocializmus „helyettesítőjeként” működött, az egyenlőség elvére épülő amerikai társadalom pedig a szocializmus számos követelését megvalósította.³³ Mindennek azonban ellentmond, hogy az „amerikai hitvallásnak”, ahogy arról korábban már szó volt, az egalitarizmus

²⁸ LIPSET 1997: 87.

²⁹ Idézi: LIPSET 1997: 109.

³⁰ LIPSET 1997: 54., 79., 87.

³¹ Idézi: LIPSET 1997: 84.

³² LIPSET 1997: 85.

³³ LIPSET 1997: 87–88.

mellett fontos összetevője a makacs individualizmus és az állami beavatkozás ehhez köthető széles körű elutasítása is, illetve az eredmények egyenlőségével szemben az esélyegyenlőség hangsúlyozása. Az amerikai közgondolkodásban a teljes társadalmi egyenlőséggel szemben előnyt élvez a meritokrácia elve (tehát az érdemeken és egyéni erőfeszítésen alapuló társadalmi rétegződés elfogadása). Való igaz, hogy az amerikaiak önképének része, hogy „mindenki lehet kapitalista”, azonban ezt „a kapitalizmus szocialista felfogásának” minősíteni véleményünk szerint a fogalmak talán túlzott kitágítását jelentené.³⁴

Liberalizmus és konzervativizmus az amerikai pártpolitikában 20. század második felétől napjainkig

A feudalizmus hiánya azonban nemcsak a szocializmus térnyerését nehezítette meg az Egyesült Államokban, hanem – ahogy arra többek között Louis Hartz is rámutat³⁵ – az európai értelemben vett konzervativizmus megjelenését is. A feudális előjogok védelmezése, az örökletes társadalmi hierarchia fenntartása, az erős központi hatalom támogatása, az állam és az egyház összefonódása nehezen lett volna összeegyeztethető az amerikai államalapítás klasszikus liberális elveivel. H. G. Wells múlt század eleji megfogalmazása szerint a két nagy amerikai párt angol viszonyok közt egyaránt a Liberális Pártnak feleltethető meg – sem a Munkáspártnak, sem a Konzervatív Pártnak nincs amerikai megfelelője: az amerikaiak egytől egyig „ilyen vagy olyan liberálisok”.³⁶ A 20. század második felére azonban, ha némileg megkésett és mérsékelt formában is, de az amerikai pártok vonatkozásában is felismerhetővé váltak az európai bal-, illetve jobboldal egyes jellemzői.

A Demokrata Párt esetében az európai szociáldemokrácia irányába való elmozdulást jelentettek előbb Franklin D. Rooseveltt a „New Deal” keretében megvalósuló, az állami beavatkozás a keynesi gazdaságpolitika jegyében történő növelését magában foglaló intézkedései, majd Lyndon B. Johnson az 1960-as évek második felében meghirdetett, a szegénység és a faji egyenlőtlenségek

³⁴ LIPSET 1997: 82–83. Az idézett szöveghelyeken Lipset, úgy tűnik, elfogadja az amerikai egalitarizmus és a szocializmus között párhuzamot vonó érvelést – mi ezt, ahogy fentebb jeleztük, legfeljebb részben tudjuk magunkévá tenni.

³⁵ HARTZ 1955: 3–11.

³⁶ Idézi: LIPSET 1997: 32.

felszámolását célul tűző nagyszabású programja, amely a „Great Society” összefoglaló nevet kapta, és több, az európai stílusú jóléti állam kiépítése irányába tett lépést is tartalmazott. Az 1970-es évek „stagflációs” (alacsony gazdasági növekedéssel, magas inflációval és munkanélküliséggel járó, kritikusai által a keynesi gazdaságpolitika rovására írt) válsága, illetve az arra az 1980-as években Ronald Reagan elnöksége alatt adott szabadpiaci válasz az 1990-es évekre átmenetileg a demokrata oldalon is centrista visszarendeződéshez vezetett, amelynek legfontosabb megnyilvánulása Bill Clinton „harmadik utas” (a „régí”, adóztató-költekező baloldali politika és a reagani „új jobboldal” közötti köztes megoldást kereső) programja volt.³⁷ Napjainkra azonban, jelentős részben a 2008-as gazdasági-pénzügyi válság következményeként, a Demokrata Pártban ismét megerősödtek az állami beavatkozás és az újraelosztás növelését követelő hangok, olyan politikusok vezetésével, mint a 2016-ban, majd 2020-ban is az elnökjelöltség közelébe jutó, magát „demokratikus szocialistaként” meghatározó Bernie Sanders szenátor vagy a hasonló világnézeti elkötelezettségű, a párt egyre befolyásosabb fiatal generációját képviselő Alexandria Ocasio-Cortez New York-i képviselő. Az, hogy a történelmileg marginális befolyással rendelkező „Amerikai Demokratikus Szocialisták” az elmúlt években a Demokrata Párt egyik meghatározó frakciójává nőtték ki magukat, amely folyamatos ideológiai kihívást jelent a továbbra is a párt alapideológiájának tekintett (baloldali vagy szociál-) liberalizmussal szemben, a politikai eszmék amerikai piacának jelentős átalakulásáról tanúskodik.

A Demokrata Párt a roosevelti New Deallel kezdődő balra tolódására adott reakcióként kezdődött meg az 1950-es években – jobbra elszigetelt eszmétörténeti előzményeket követően³⁸ – az amerikai konzervativizmus önálló politikai ideológiaként való megfogalmazódása (többek között a William F. Buckley által alapított *National Review* című folyóiratnak köszönhetően), amely a következő évtizedekben egyre növekvő mértékben meghatározta a Republikánus Párt ideológiai arculatát. George H. Nash az amerikai konzervativizmus intellektuális háttérét feldolgozó, széles körben mértékadónak tekintett munkájában Friedrich Hayek *Út a szolgasághoz* című művének 1948-as amerikai megjelenését jelöli meg mint az új szellemi mozgalom kiindulópontját.³⁹ Az Európában általában liberálisnak tekintett Hayek (az ezt részben megerősítő, *Miért nem*

³⁷ Lásd: MÁNDI 2000: 27–67.

³⁸ EGEDY 2014.

³⁹ NASH 2006: 3.

vagyok konzervatív? című írásában⁴⁰) az amerikai konzervativizmusról szólva megjegyzi, hogy az Egyesült Államokban semmi kifogása nem lenne az ellen, hogy konzervatívnak nevezzék – tekintve, hogy az amerikai konzervativizmus (ahogy arra korábban már utaltunk) az államalapítás korának klasszikus liberális elveit kívánja megőrizni. Az amerikai konzervativizmus klasszikus liberális-libertáriánus (az állam gazdasági szerepének erőteljes korlátozását támogató) karaktere mind a mai napig fontos jellemzője az irányzatnak, amely markánsan megkülönbözteti a konzervativizmus legtöbb európai változatától.

A szabadpiac klasszikus liberális eszményének pártolása mellett azonban az amerikai konzervativizmus szellemi tradíciójának részét képezi a különböző szociális kérdésekben vallott, jellemzően valláserkölcsi indíttatású, európai szemmel nézve is felismerhető hagyományos konzervatív álláspont is (mint például a tradicionális családmódel támogatása vagy a terhességmegszakítás ellenzése). Az amerikai konzervativizmusnak ez az összetevője különösen az 1960-as évek baloldali „ellenkultúrájára” adott válasz eredményeképpen erősödött fel. A II. világháború után kialakult amerikai konzervativizmus harmadik meghatározó eleme a szovjet típusú kommunizmussal való éles hidegháborús szembenállás volt, ami többek között a védelmi kiadások növelésében, illetve az amerikai eszmények terjesztését is magában foglaló aktív külpolitikai szerepvállalásban nyilvánult meg. A három említett összetevő „fúziója” szolgáltatta az ideológiai háttérét Ronald Reagan elnöki programjának, amely a stagnáló gazdaság fellendítésével, illetve a hidegháborúban a Szovjetunió felett aratott győzelemmel a legutóbbi időkig megkérdőjelezhetetlen hivatkozási pontként szolgált az amerikai konzervatívok túlnyomó többsége számára.

Az elmúlt években azonban, elsősorban (de nem kizárólag) Donald Trump fellépéséhez, illetve a trumpi politika szellemi háttérének megteremtésére irányuló törekvésekhez kapcsolódóan a Republikánus Párton belül komoly kételyek merültek fel az előbbi ideológiai „fúzió” két összetevőjével, a párt szabadpiaci elkötelezettségével, illetve az aktív külpolitikai szerepvállalással kapcsolatban is. A konzervatív *status quo* kritikusai az előbbit az állami beavatkozást a megfelelő célok érdekében elfogadó, protekcionista, a leszakadó ipari munkásság védelmét célul tűző, populista elemeket sem nélkülöző gazdaságpolitikával, az utóbbit a szűken vett amerikai érdekek védelmét előtérbe helyező, az amerikai történelemben nem ismeretlen izolacionista hagyományokat felelevenítő,

⁴⁰ HAYEK 1992: 150.

az „America First” jelszóban összefoglalható külpolitikával szeretnék felváltani. A Republikánus Párt holdudvarában megfogalmazódó újabb ideológiai törekvések hívei a reagani korszak konzervatív konszenzusára előszeretettel utalnak a „zombireaganizmus” kifejezéssel,⁴¹ ami ismételten az amerikai politika ideológiai dimenziójában végbemenő mélyreható változások képét vetíti előre.

Az „amerikai hitvallás” vége?

Az elmúlt néhány év ideológiai fejleményei, ahogy arra már az előbbieken is utaltunk, alapjaiban kérdőjelezik meg az írásunk első felében bemutatott „amerikai krédó” folytatódó érvényességét. Baloldaltól az említett szocialisztikus törekvések mellett az utóbbi években a meghatározó társadalmi és kulturális intézményekben (egyetemen, a médiában, a nagy kiadóknál és filmstúdiókban, művészeti intézményekben) dominánssá vált progresszív liberális, avagy – közkeletű elnevezésével – „woke” ideológia számos tekintetben deklaráltan szembe fordul az ország alapításáig visszavezethető klasszikus liberális eszményekkel (mint például a vélemény- és szólásszabadság vagy a törvény előtti egyenlőség elve), amennyiben azokban az ország ösbűnének tekintett, strukturális jelleggel mind a mai napig fennálló faji megkülönböztetés és „fehér felsőbbrendűség” elleplezésének, illetve fenntartásának eszközeit látja.⁴²

A jelentős részben a „woke” ideológia kulturális dominanciájára válaszként megszerveződő „új jobboldal” szintén az alapítás klasszikus liberalizmusában látja az ország jelenkori problémáinak gyökerét, azokat az alapító okiratokba foglalt liberális individualizmus szükségszerű következményeként festve le. Az új jobboldal legmarkánsabb irányzatának számító, vállaltan „posztliberális” szerzők a klasszikus liberalizmussal való teljes szakítás programját,⁴³ illetve, a keresztény-katolikus vallási értékek mentén szerveződő új „közjőfilozófia” megalkotását és annak az állami intézményrendszerbe való „reintegrációját”⁴⁴ fogalmazzák meg követendő célkitűzésként.

Bár az előbbieken jelzett, elsősorban értelmiségi vitáknak vélhetően csak közvetett hatásai vannak az amerikai választók körében, a politikai polarizáció

⁴¹ DREHER 2019.

⁴² Lásd például: KENDI 2019. Bővebben: MÁNDI 2023.

⁴³ DENEEN 2019.

⁴⁴ VERMEULE 2022.

széles körben kimutatható növekedése,⁴⁵ illetve a közelmúltig adottnak számító amerikai alapértékekbe (mint például patriotizmus, vallás, kemény munka) vetett hit megrendülése⁴⁶ szélesebb körű ideológiai-szellemi válság körvonalait rajzolja fel. Jelenleg kérdéses, hogy a Kínával kibontakozó, egyre kiélezettebb nagyhatalmi versengés felgyorsítja vagy esetleg éppen ellenkezőleg, visszafordítja a komoly belső megosztottsággal küzdő Egyesült Államok nemcsak geopolitikai, de ideológiai értelemben is „szuperhatalmi” státuszának erózióját.

Felhasznált irodalom

- BAILYN, Bernard (1992): *The Ideological Origins of the American Revolution*. Cambridge: Harvard University Press, 22–54.
- BOORSTIN, Daniel J. (1953): *The Genius of American Politics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- CHESTERTON, G. K. (1922): *What I Saw in America*. London: Hodder and Stoughton, 7. Online: www.gutenberg.org/files/27250/27250-h/27250-h.htm
- Declaration of Independence: A Transcription* [é. n.]. Online: www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript
- DENEEN, Patrick J. (2019): *Why Liberalism Failed*. New Haven: Yale University Press.
- DE TOCQUEVILLE, Alexis (1993): *Az amerikai demokrácia*. Ford. Ádám Péter et al. Budapest: Európa.
- DREHER, Rod (2019): Against Zombie Reaganism. *The American Conservative*, 2019. március 21. Online: www.theamericanconservative.com/against-zombie-reaganism/
- EGEDY Gergely (2014): *Konzervatív politika és gondolkodás az Egyesült Államokban John Adamstól Russell Kirkig*. Budapest: Századvég.
- HAMILTON, Alexander – MADISON, James – JAY, John (1998): *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról*. Ford. Balabán Péter. Budapest: Európa.
- HARTZ, Louis (1955): *The Liberal Tradition in America. An Interpretation of American Political Thought since the Revolution*. New York: Harcourt–Brace.
- HAYEK, Friedrich A. (1992): Miért nem vagyok konzervatív? In LUDASSY Mária (szerk.): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai II*. Budapest: Atlantisz.
- KENDI, Ibram X. (2019): *How to Be an Antiracist*. New York: One World.

⁴⁵ Pew Research Center 2022a.

⁴⁶ ZITNER 2023.

- LIPSET, Seymour Martin (1997): *American Exceptionalism. A Double-Edged Sword*. New York: W. W. Norton.
- LIPSET, Seymour Martin – MARKS, Gary (2001): *It Didn't Happen Here. Why Socialism Failed in the United States*. New York: W. W. Norton.
- MÁNDI Tibor (2000): A „harmadik út” rövid tündöklése. Az amerikai Demokrata Párt, a brit Munkáspárt és a keynesianizmus vége. *Századvég*, (18).
- MÁNDI Tibor (2008): Realizmus, idealizmus és „neorealizmus”. Az amerikai külpolitika válsága az 1970-es években és a neokonzervatív fordulat. *Politikatudományi Szemle*, 17(1), 65–79.
- MÁNDI Tibor (2023): A kortárs progresszív liberalizmus az Egyesült Államokban. In MAGYARICS Tamás – MÁRTONFFY Balázs (szerk.): *Ütközőpályák*. Budapest: Ludovika.
- NASH, George H. (2006): *The Conservative Intellectual Movement in America since 1945*. Washington, D. C.: Regnery Gateway.
- Pew Research Center (2011): *The American-Western European Values Gap*. Online: www.pewresearch.org/global/2011/11/17/the-american-western-european-values-gap/
- Pew Research Center (2022a): *As Partisan Hostility Grows, Signs of Frustration With the Two-Party System*. Online: www.pewresearch.org/politics/2022/08/09/as-partisan-hostility-grows-signs-of-frustration-with-the-two-party-system/
- Pew Research Center (2022b): *Modeling the Future of Religion in America*. Online: www.pewresearch.org/religion/2022/09/13/modeling-the-future-of-religion-in-america/
- PUTIN, Vladimir V.: A Plea for Caution From Russia. *The New York Times*, 2013. szeptember 11. Online: www.nytimes.com/2013/09/12/opinion/putin-plea-for-caution-from-russia-on-syria.html
- VERMEULE, Adrian (2022): *Common Good Constitutionalism*. Medford: Polity Press.
- VON GENTZ, Friedrich (2009): *The Origins and the Principles of the American Revolution*. Indianapolis: Liberty Fund.
- WINTHROP, John [é. n.]: *A Model of Christian Charity*. Online: www.winthropsociety.com/_files/ugd/9a2d3b_4d9f243ce4b34c0fad7f4f41df29d992.pdf
- WOOD, Gordon S. (1993): *The Radicalism of the American Revolution*. New York: Vintage Books.
- ZITNER, Aaron: America Pulls Back From Values That Once Defined It, WSJ-NORC Poll Finds. *The Wall Street Journal*, 2023. március 27. Online: www.wsj.com/articles/americans-pull-back-from-values-that-once-defined-u-s-wsj-norc-poll-finds-df8534cd